



صفة جزيرة العرب (کتاب)

«صفة جزيرة العرب»، کتابی است به **زین عربی** نوشته لسان الیمن حسن بن احمد بن یعقوب همدانی، معروف به ابن حانک (۲۸۰ تا پس از ۳۴۴ ه. ق.) که در موضوع جغرافیای جزیره العرب و نیز معرفی روستاها و قبایل موجود در آن و به ویژه معرفی **قبیله حمیر** نگاشته شده است. از این کتاب با عنوان «جزیره العرب» نیز یاد شده و برخی گمان برده‌اند که این کتاب همان «المسالک و الممالک» همدانی یا بخشی از آن است.

فهرست مندرجات

- ۱ - ساختار کتاب
- ۲ - گزارش محتوا
- ۲.۱ - عدم روش ثابت در توصیف
- ۲.۲ - ویژگی کتاب
- ۳ - عناوین کتاب
- ۴ - وضعیت کتاب
- ۵ - پانویس
- ۶ - منبع

ساختار کتاب

کتاب؛ مشتمل بر دو مقدمه چلپ چهارم و سوم به قلم محقق، آقای محمد بن علی الاکوع الحولی و مقدمه چلپ اول به قلم حمد الجاسر است. کتاب به توصیف جزیره العرب ضمن پنج باب اصلی می‌پردازد که عبارتند از: تهامه، **حجاز**، **نجد**، عروض، و **یمن**.

چنانچه گفته البکری در «معجم ما استعجم» درباره سال نگارش «الاکلیل»؛ یعنی سال ۳۲۰ ه. ق. صحیح باشد، کتاب حاضر، می‌بایست پس از این سال نگارش یافته باشد.

گزارش محتوا

این کتاب از جمله انبوه مؤلفات رشته جغرافیا است که نگارش آن به قرن چهارم ه. ق. باز می‌گردد و در نوع خود منحصر به فرد است. اشپرنگر این کتاب و کتاب مقدسی را گرانبهاترین آثار جغرافیای **عرب** می‌شمارد. اروپاییان پیش از دهه آخر قرن گذشته میلادی این کتاب را نمی‌شناختند و هنوز هم اطلاعات آنها درباره آن بسیار ناچیز است. مسئله دیگر اختلاف در نام مؤلف است که اشکال کار و بی خبری متلخران را افزوده است. این نسبت (همدانی) باعث شده که برخی او را با این **قبیله** - که از شهر **همدان ایران** بوده است - اشتباه کنند، و در نیمه قرن پیش دانشورانی بزرگ دستخوش این اشتباه شده‌اند. گاهی نیز وی را، به نام جنبش، ابن ابی المین نامیده‌اند که این نیز پیچیدگی را افزوده است. بی تردید این کتاب را به گروه مؤلفات جغرافیایی لغوی - که خاص جزیره العرب است - نمی‌توان افزود. همدانی از مطالب جغرافیایی لغت شناسان قرن نهم به خوبی اطلاع داشته و جغرافیای نجومی و ریاضی را نیز می‌شناخته و هر دو موضوع را می‌توان در کتاب وی دنبال کرد، هر چند وی نتوانسته هر دو را با هم بیامیزد. نیز به دشواری می‌توان گفت که طرح کتاب خود را تمام کرده است. واضح است که توصیف یمن بر اساس مشاهدات شخصی انجام شده و طبعاً از مطالب نوشته سابق نیز استفاده کرده است. در توصیف بقیه جزیره العرب، به مسافران و **زائران مکه** تکیه داشته و به نسبت فراوان از مطالب جغرافی نویسان لغت شناس خبره، در مسائل جزیره العرب بهره گرفته است؛ و گاه از منابعی شاهد می‌آورد که مؤلفان دیگر نمی‌شناخته‌اند.

همدانی بطلمیوس را نیک می‌شناسد. کتاب وی با یک مقدمه مفصل نجومی و جغرافیایی آغاز می‌شود و از مکتب‌های مختلف تعیین طول و عرض و نیز از توصیف کلی مناطق زمین به ترتیب هفت اقلیم سخن می‌گوید. قسمت اساسی کتاب به توصیف جزیره العرب اختصاص دارد که به پنج باب اصلی درباره تهامه، حجاز، نجد، عروض، و یمن تقسیم می‌شود.

← عدم روش ثابت در توصیف

توصیف وی همیشه به یک روش نیست و طرح مشخصی ندارد و غالباً از یک منطقه در چند جا سخن می‌گوید. **یمن** در کتاب وی مقام اساسی دارد؛ اما درباره حضر موت به اشاره کوتاه و تکرار گذران بسنده می‌کند. در قسمت یمن نیز از منزلگاه قبیله خود، همدان، به تفصیل سخن می‌گوید و همه جا اطلاعات کم نظیر وی از آثار و الواح قدیم، که گاه به کشف آن کوشیده، نمایان است. روایت‌های شفاهی و مکتوب را خوب می‌داند، و فی المثل از تقسیم یمن به دوران پیش از **اسلام** به «مخالیف» - که جمع مخالف، به معنی ناحیه، است - خوب خبر دارد. ضمن سخن از یمن، گاه و بی گاه به نکر مطالب تکمیلی درباره شمال جزیره العرب می‌پردازد؛ ولی به هر حال سخن را به یمن باز می‌برد، و قسمتی را خاص عجایب یا، به عبارت درست تر، خصایص آن می‌کند که نظیر آن را درباره هیچ ولایت دیگر نکرده است. مجموعه اشعار جغرافیایی که از دیوان شاعران سلف آورده و شامل نام‌های جغرافیایی است، بسیار جالب است. یک ارجوزه جغرافیایی دراز به دنبال آن افزوده که پنج بند و یکصد و بیست و هفت بیت دارد و چیزی مانند تکمله کتاب است و در ضمن آن یار و همدم وی،

احمد بن عیسیٰ رداعی، راه حج دیار عرب را توصیف کرده است. مشاهدات وی پرمایه بوده و هنوز هم ارزش علمی کتب وی محفوظ مانده است.

← ویژگی کتب

به گفته مالتسن جهانگرد، که سفرهای وی در جزیره العرب مشهور است، از کتب همدانی در کار تحقیق جغرافیای معاصر جزیره کمک می‌توان گرفت. در زمینه جغرافیای اقلیمی نیز کتب همدانی از همه مؤلفات قرن‌های سوم و چهارم ه. ق. ممتاز است و به قرن چهارم ق. فقط کتب بیرونی بزرگ از آن برتر است. وی در این کتب طول شهرهای معروف عرب و از جمله **مکه** و **مدینه** را از مبدا مشرق ثبت کرده و گفته است که منابع وی فزاری و معاصر مشهور فزاری؛ یعنی **حیش** مروزی بوده‌اند. در سال‌های اخیر، هونینگمان در این قسمت مطالعه و تحلیلی بسیار دقیق کرده است.

عناوین کتب

برخی عناوین کتب عبارتند از:

معرفة اصل البلاد المعموره، معرفة وضع هذه الجزيرة في المعموره من الارض، العاصر من الارض، دائره الاقاليم لهرمس الحكيم، حدود الاقاليم، اختلاف النلس في العرض و الطول، معرفة اطوال مدن العرب، صفه يمن الخضراء، مدینه صنعاء و مشاهیر علمائها و شعرائها و ادبائها، ذکر ریة، **مدینه صعده**، وادی زبید، بلد همدان، اسواق حاشد و....

وضعیت کتب

نسخه حاضر در برنامه؛ مشتمل بر پاورقی‌هایی به قلم محقق و فهرست‌های ذیل می‌باشند:
فهرست مطالب، اسامی جای‌ها و اعلام (قبائل و شعوب، **مردان** و **زنان**، شعرا و شعر).

۱. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، کراچکوفسکی، ص ۱۳۶.
۲. المجمع علمی العربی، النص، الحسن بن احمد الهمدانی و کتابه الاکلیل ۱، ج ۷۲، ش ۲، ص ۲۱۷-۲۳۶.

پانویس

۱. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، کراچکوفسکی، ص ۱۳۶.
۲. المجمع علمی العربی، النص، الحسن بن احمد الهمدانی و کتابه الاکلیل ۱، ج ۷۲، ش ۲، ص ۲۱۷-۲۳۶.

منبع

نرم افزار جغرافیای جهان اسلام، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.